

ПОЕТЪТ ДИМИТЪР КАНТАКУЗИН

Георги Данчев

Сред създателите на старобългарската литература се срещат писатели, които имат подчертан емоционално-лиричен подход при осъществяване на творческите си замисли. Независимо от жанра, в чиято област те творят, независимо от това, дали създават произведения в мерена или в немерена реч, тяхната метафорично-образна мисъл документира по безспорен начин поетичното им дарование. Това се потвърждава преди всичко от онези прозаични старобългарски произведения, в които съществуват отделни откъси, звучащи като вълнуващи стихотворения в проза. Но през Средновековието мнозина талантиливи творци на художественото слово посвещават силите си и на химничната поезия. Те създават творби, които, макар и с други жанрови особености, са наситени с характерната за стихотворните произведения емоционална атмосфера.

С ярко изразено образно мислене и лирическо отношение към литературните си герои и изобразяваните събития се проявява и видният наш писател през XV в. Димитър Кантакузин. Неговият метафорично-емоционален стил го характеризира като надарен поет, който умее да изрази искрено и внушително преживяните чувства. Чрез майсторски овладяната художествена фраза той успява да внуши на своите читатели и слушатели настроенията си, да ги накара да почувствуват и изживеят същите вълнения.

Поетическата дарба на Димитър Кантакузин се разкрива най-ярко в стихотворното му произведение „Молитва към Богородица“. С учудващо умение той успява да изплете дълга поредица от еднакви по строеж строфи, обединени от обща идея, наситени с характерното за поета настроение на униние и отчаяние, на тъга и мрачна безперспективност. Тази Кантакузинова творба, наричана от почти всички изследвачи стихотворение, съдържа и някои особености, които я приближават до лиричната поема. Може би поради това обстоятелство в едно от най-добрите съвременни изследвания за Димитър Кантакузин Донка Петканова-Тотева я нарича и стихотворение, и поема. Тя говори за „основните настроения в стихотворението“, но споменава също така, че „... в творческото съзнание на Димитър Кантакузин узрява една скръбна поема“¹. Макар и мимоходом, „поема“ я нарича и Л. Захариев: „... неговото стихотворение (по-точно поема) предизвиква и значителен съвременен интерес“². Ако се вгледаме внимателно в тази Кантакузинова творба, виждаме,

¹ Донка Петканова-Тотева. Димитър Кантакузин — жизнена съдба и поетическо откровение. Старобългарска литература, изследвания и материали, кн. 1. С., 1971, с. 251—252.

² Луко Захариев. Грешният Кантакузин и Франсоа Вийон. Литературни бдения. С., 1975, с. 20.

че нейният сравнително голям обем за едно стихотворение, обхващащ 308 стиха, композиционният ѝ строеж, както и емоционалният ѝ тон я характеризират като една наченка на лиричната поема в южнославянските литератури. Безспорно истинските образци на поемата се появяват и у нас, и у Сърбия едва през епохата на Ренесанса. Без да коригира вече утвърденото становище в нашето литературоведение относно появата на този литературен жанр, Кантакузиновата „Молитва към Богородица“ свидетелствува за една ранна проява на някои от жанровите белези на лиричната поема.

В сравнение с другите средновековни литературни жанрове в старобългарската, а и в старите литератури на южните славяни изобщо стихотворните творби са рядко срещани. Едва ли трябва да се изобразяват и малкото на брой стихотворения, създадени в южнославянските литератури от IX до XVII в., за да се докаже, че това е истина. В случая става дума за стихотворни творби, които, макар да са наситени с определена християнска идейност и в повечето случаи да представляват молитвени обръщения към бога, към Богородица или към някои светци — като самостоятелни произведения или като части от по-големи творби, те не са пряко свързани с църковните ритуали. Но успоредно с тях в нашата стара литература съществуват и други стихотворни произведения, които са много повече разпространени. Те са написани за пряко задоволяване нуждите на църковните обреди. Тези произведения на химничната поезия са сътворени от надарени и ерудирани за своето време поети, които вместо стихотворения със светски характер създават стихире, песни, тропари, канони — в повечето случаи организирани в служби, посветени на паметта на отделни светци. Досега нашата литературна история е отделяла твърде малко внимание на тези творби, които някога, макар и по своеобразен начин, са задоволявали духовно-естетическите нужди на средновековния човек.

Когато изясняваме поетическото дарование на един или друг поет, не бива да дирим неговия талант само в стихотворните му произведения. Необходимо е да отбърнем с поглед цялото му творчество, а в случай, че този поет е творил през Средновековието, да се съобразяваме с обстоятелството, че тогава взаимоотношенията между отделните литературни жанрове са твърде сложни. Трябва да се съобразяваме и с еволюцията и различията между днешните и тогавашните разбирания по тези проблеми. Не са редки случаите, когато в едно и също средновековно литературно произведение се проявяват белезите на няколко жанра. Интересни и верни в това отношение са разсъжденията на видния съветски литературен историк Дмитрий Сергеевич Лихачов, изказани във връзка с наблюденията му върху староруската литература „Соединение нескольких жанровых определений в названиях произведения указывает не только на колебания книжника — какое определение выбрать, но является иногда результатом того, что древнерусские произведения действительно соединяли в себе несколько жанров. Одно и то же произведение могло состоять, например, из жития, за которым следовала служба святому, посмертные чудеса и т. д. Множество произведений „наизывали“ на одну тему отдельные, различные по своему жанру, более мелкие произведения, например „Сказание и страсть и похвала святцу мученику Бориса и Глеба“, где были действительно соединены житие („Сказание и страсть“) с „похвалой“...“¹

Подобна смесица в жанрово отношение откриваме и в старобългарската литература. Тя може да бъде илюстрирана с много примери, между които и с Кантакузиновото „Житие с малка похвала на Иван Рилски“. Нима случайно писателят е озаглавил така своето произведение, посветено на популярния български светец? Нима впоследствие преписвачите механически запазват

¹ Д. С. Л и х а ч о в. Поэтика древнерусской литературы. Ленинград, 1971, с. 46.

оригиналната структура на заглавното? Явно е, че и автор, и преписвачи са отчитали съжителствуването на житието с похвалата. Но на тия жанрови взаимоотношения и особености на споменатата творба ще се спра по-късно.

Общоизвестна истина е, че поезията съществува и трябва да се търси не само в произведенията, написани в мерена реч. Това се отнася за литературата на всички времена и може би в най-голяма степен за средновековната литература, в която и жанровете своеобразия, и взаимоотношенията между жанровете се отличават от съвременните. Като разглежда въпроса за същността и характера на старата сръбска поезия, Миодраг Павлович пише: „У старој књижевности треба разликовати жанрове и тамо где их аутори нису разликовали, треба тражити поезију и тамо где се она није тако звала и треба слутити и назирати метричке обрасце, тамо где се окуникава наговешај произодије не нуди.“¹

За да се изяснят характерните особености на поетичнообразното отношение към света у поета Димитър Кантакузин, трябва да анализираме внимателно не само най-значителната изјава на дарованието му — „Молитва към Богородица“. Неговият лирически талант проличава и в „Служба на Иван Рилски“ — ярко доказателство за възможностите му като автор на църковнорелигиозна, химнична поезия. Както вече изтъкнах, към тази поезия са се насочвали предимно ония средновековни книжовници, които са имали не само изявен литературен талант, но и поетически усет за метрическа постройка на фразата. А Димитър Кантакузин реализира по великолепен начин и таланта си, и усета си за метафорично-образна реч в стихотворната богородична молитва и в споменатата служба.

Поетичното дарование на Димитър Кантакузин се проявява и в другите му произведения, които в жанрово отношение стоят по-далеко от стихотворенията със светско съдържание, както и от химничната поезия. В неговите похвални слова, посветени на Димитър Солунски и Николай Мирликийски, се срещат отделни пасажки, които звучат като откъси от стихотворни творби. Такива емоционално-образни епизоди срещаме и в „Житие с малка похвала на Иван Рилски“. Лиричната окраска на текста на споменатите Кантакузинови творби се дължи на използваната панегирична похвала, която естествено довежда до образно изразяване на чувствата. Колкото и неправдоподобно да изглежда на пръв поглед, поетът Димитър Кантакузин се проявява и в „Послание до доместика кир Исаа“. И там се срещаме с епизоди, които могат да бъдат сътворени само от ръката на един талантлив поет. Този случай не е единствен в средновековните литератури — факт, който дава основание на Миодраг Павлович да изтъкне, че: „Високе песничке тренутке срећемо понекад у облику посланица.“²

Най-ярките моменти в книжовното наследство на Димитър Кантакузин, които разкриват лиричния му натюрел, се отличават с подчертана близост на емоционалната нагласа. Такава единна емоционална гама откриваме дори в произведенията му, които в жанрово отношение стоят далеко едно от друго, какъвто е случаят с „Молитва към Богородица“ и „Послание до доместика кир Исаа“. В тези Кантакузинови творби откриваме толкова близки и в текстуално, и в идейно-емоционално отношение моменти, че дори да липсват сведения, че са написани от един и същ автор, можем да докажем това чрез съответните сравнения.

За да се очертаят най-добре творческите постижения на поета Димитър Кантакузин като създател на ярки стихове, отразяващи типични вълнения

¹ Миодраг Павлович. Старо сръпско песништво. Стара књижевност. Београд, 1965, с. 102.

² Пак там, с. 104.

на епохата, както и на високохудожествена химнична поезия, ще трябва да се отдели внимание преди всичко на двете му най-значителни поетични творби: „Молитва към Богородица“ и „Служба на Иван Рилски“.

Досега у нас не съществува специално проучване върху поетическите особености на Кантакузиновото книжовно наследство. Отделяно е само известно внимание, но в повечето случаи мимоходом, на емоционалната окраска на „Молитва към Богородица“. Още при първата ѝ публикация у нас Димитър Маринов посочи съвсем лаконично: „Тая молитва със сесето съдържание не трябва да зачуди никого. В навечерието на политическото крушение на народите на Балканския полуостров и после това крушение унинието¹ беше нещо най-естествено.“² По-късно Петър Динеков³ и Б. Ст. Ангелов⁴ в своите очерци за писателя изтъкват нейния лиризм, както и характерните ѝ настроения на потиснатост и униние, обяснявайки обществената им основа. Особено ценен опит да се вникне в емоционалната същност на „Молитва към Богородица“ представлява споменатото вече изследване на Донка Петканова-Тотева, в което тя дири основателно подтиците за създаването и чувствената гама на творбата не само в обществено-политическите условия на епохата, но и в личната съдба и в лирическата нагласа на поета. „Молитвата на Кантакузин — пише тя — е поетически документ за угасналите надежди на интелигенцията, която дири единствен изход в душевното спасение. Това обобщение обаче не е дириено преднамерено. Димитър Кантакузин изстрадва своето време, творбата му е преди всичко ярък израз на личната драма на поета, вопъл на неговата изтерзана душа.“⁵

Темата за Богородица е твърде стара тема, превъплътена в множество произведения с различни жанрови особености. Още с приемането на християнството като официална религия и със създаването и утвърждаването на култа към божията майка, когато образът ѝ се появява върху иконите, се раждат и първите литературни творби за нея. Те имат преди всичко култово-ритуално предназначение. Най-авторитетните християнски писатели възпяват и славят в стихове и в проза нейното име.⁶ За нуждите на християнската църква с оглед утвърждаването на култа към Богородица се създават специални богородични стихирни, канони, служби, похвални слова и др. В някои от тях, предимно във финалните им пасажи, срещаме отделни молитвени обръщения към нея. Но съществуват и твърде много самостоятелни произведения — молитви към Богородица, предназначени за религиозни цели. Голяма част от тези молитви са достигнали до нас в анонимни славянски преписи, без да са посочени техните византийски или славянски създатели и преводачи.

За да се убедим в многобройността на самостоятелно съществуващите молитви към Богородица, е достатъчно да насочим погледа си към различните средновековни сборници с молитви, тропари и кондаци. В тях ще се срещнем с тези в повечето случаи кратки анонимни произведения. За потвърждаване на това становище ще посоча само два сборника с подобен

¹ Д. Маринов. Димитър Кантакузин. — Сборник за народни умотворения, Наука и книжнина, кн. XVIII, С., 1901, с. 82.

² Петър Динеков. Стара българска литература, ч. II, С., 1953, с. 135; При изворите на българската поезия. . .

³ Б. Ст. Ангелов. Димитър Кантакузин. История на българската литература, т. I, С., 1962, с. 379.

⁴ Донка Петканова-Тотева. Пос. съч., с. 251—252.

⁵ От старогръцките автори, които създават произведения, посветени на Богородица (похвални слова, поучения, молитви, служби и др. под.), може да споменем имената на най-популярните: Василий Велики, Йоан Златоуст, Йоан Дамаскин, Ефрем Сирий и др. Такива произведения пишат и някои старобългарски писатели, между които Климент Охридски и Григорий Цамблак.

характер. Единият от тях представлява сборник с молитви от XVIII в., пазен в Държавната публична библиотека в Ленинград.¹ В него редом с другите молитви и стихире са поместени и 6 анонимни богородични молитви, предназначени за различни случаи (лл. 256, 34, 396, 416, 48, 506). Една от тези 6 богородични молитви, озаглавена „Млтва прѣтеи бѣе оумилѣна“ (лл. 396—416), се оказва неизвестна досега руска редакция на Кантакузиновата „Молитва към Богородица“. Подобен характер има и друг един сборник с молитви, тропари и кондаци, съставен през XVIII в. и съхраняван в Ленинградската библиотека в Москва.² Той съдържа заедно с другите съчинения и 7 анонимни богородични молитви (лл. 39, 446, 456, 47, 48, 49, 56), някои от които се срещат и в посочения Ленинградски сборник. Такъв е случаят и с „Млтва прѣстѣй бѣе оумилѣна“ (лл. 56—58), която е друг препис на споменатата неизвестна руска редакция на стихотворната молитва на Кантакузин.

Освен анонимни богородични молитви в средновековните славянски ръкописи срещаме и такива, чиито автори са упоменати. В един ръкопис от края на XV в. — началото на XVI в., който се съхранява в Държавната публична библиотека, Ленинград, са поместени 3 молитви с точно посочване на имената на техните автори: Марко мних, Петър иннок Студийски и Йоан мних:³

л. 184 — Млтва бгѡрѡдици⁴ (Марка мниха).⁴

л. 185. — Млтва Петра инѡка стоудѣйскаго къ прѣтѣи гжѣ влчци нашен бѣи.

л. 185б. — Млтва Іѡанна мниха къ стѣи бѣи на злыѡ помыслы.

Могат да се посочат и други подобни молитви, отправени към Богородица, за да се подчертае очевидната им многобройност.⁵ Между тях е и известният цикъл от богородични молитви на Кантурийския архиепископ Тома: „Молитви по вся дия ко пресвятой Богородицѣ Ѳомы Архїепископа Кантурийскаго.“⁶ По-особено внимание заслужава богородичната молитва на Цариградския патриарх Филотей (1353—1354; 1364—1367), която се среща в славянски преписи под различни заглавия. В богослужебен сборник, описан някога от А. И. Яцимирски, съдържащ молитви и канони, между които и Кантакузиновата стихотворна молитва, срещаме и богородичната молитва на патриарх [Филотей, озаглавена: „Сѣго Фѣлѡфеа архїеѡка Кѡнстантина грѣда

¹ Рък. № 280 (958), Собрание Титова, ГПБ, Ленинград. Вж. А. А. Титов. Описание славяно-русскихъ рукописей А. А. Титова, т. I, ч. II, 1901, с. 169—170.

² Рък. № 749 (ф. 214), Библиотека имени В. И. Ленина. Москва. Вж. Описание собрания рукописей Оптиной пустыни, т. IV, Москва, 1953 (машинописен опис), с. 53.

³ Рък. F. I 738, Държавна публична библиотека „М. И. Салтиков-Шедрин“, ГПБ, Ленинград.

⁴ Името на автора на молитвата *Марко мних* е посочено на л. 183 б, където започва началото на молитвения цикъл от същия автор.

⁵ Донка Петканова-Тотева в пос. съч., с. 255—256, споменава също така няколко сборника с богородични молитви, пазени в Софийската народна библиотека. В един от тях (сб. № 582 от XV—XVI в.) има кратки молитви и други произведения, посветени на Богородица. В други два сборника от XIX в. (№ 650 и 652) са поместени анонимни молитви към Богородица.

⁶ Вж. К. Калайдович и П. Строев. Обстоятельное описание славяно-русскихъ рукописей графа Евдора Андреевича Толстова. Москва, 1825. Отделение III. Ръкоп. в VIII и XII. Рък. № 58 от XVII в.

мѣла къ прѣстѣи бѣи ѿ нашествїи ратникъ, и плѣненїи¹ избавленїи. „Тази молитва ми е известна и във втори славянски препис в Псалтир от 1643 г., публикуван от П. Сырку, съхраняван някога в библиотеката на Бачката епархия в Нови Сад. В него тя е поместена под заглавие: „Мѣтва по академїсткѣ прѣстѣи бѣи, творенїе кѣ Филотеа архїепѣпа.“² За друг препис на Филогеевата молитва в сборник от XVII в., притежание на Софийската народна библиотека, съобщава Донка Петканова-Тотева.³

Като се съобразява с близостта на епохите, през които са създадени двете богородични молитви на патриарх Филотей и на Димитър Кантакузин, Петканова-Тотева се насочва към една съпоставка между тях. До подобна идея стигнах и аз още през 1970 г. по време на научната ми командировка в Югославия, когато в библиотеката на Сръбската академия на науките в Белград имах възможност да работя с текста на един от преписите на Филогеевата молитва (по изданието на П. Сырку) и направих съответните проучвания. Желанието ми да извърша сравнение с гръцкия текст на творбата на Филотей забави евентуалното публикуване на моите наблюдения. Междувременно наскоро беше отпечатано изследването на Петканова-Тотева, където са отделени няколко страници на направената от нея съпоставка.⁴ Трябва със задоволство да изтъкна, че изводите, до които стига тя, в общи линии са правилни и убедителни: „Творбите си приличат дотолкова, доколкото и двете са в рамките на утвърдената църковна представа за Богородица и съдържат традиционната фразеология. И за двамата автори Богородица е „покров“ и „надежда“, „пристанище“ и „лекар“, „прибежище“ и „утешение“ за грешните, милостива божия майка, за която нищо не е невъзможно. В настроението обаче на двете творби, в душевните терзания и самочувствието на създателите им, в това, което те молят и очакват от спасителката, се забелязва съществено различие.“⁵

Съпоставката между молитвите на двамата видни писатели за своето време показва, че характерните особености на епохите, в които те творят, както и личната им съдба са дали своя ярък отпечатък върху тях. Дори да приемем без никакви резерви предположението, че Димитър Кантакузин е познавал Филогеевата богородична молитва, както и други подобни творби, не може да говорим за някакво съществено влияние с изключение на някои общи, като че ли задължителни моменти, характерни за жанра. Кантакузиновият поетичен талант е създал оригинална и в някои отношения неповторима по своите идейно-художествени особености стихотворна творба.

Актуалността на произведенията, посветени на Богородица, се потвърждават и от факта, че през същия XV в., когато Димитър Кантакузин изявява така блестящо своето дарование в „Молитва към Богородица“, друг един поет във Франция създава подобна оригинална творба. Става дума за Франсоа

¹ Вж. А. И. Я ц и м и р с к и й. Описание южно-славянских и рус-ких рукописей заграничных библиотек, т. I, Петроград, 1921, с. 110.

² Вж. П. С ы р к у. Стари српски рукописи са сликама, Летопис Матице српске, кн. 196, Нови Сад, 1898, с. 33 и сл. Препишт на Филогеевата молитва в Псалтира от 1643 г. е дело на Гаврило Троицанин, от когото е и Псалтирът от следващата 1644 г., пазен в Прид юрната библиотека във Виена, в който е поместен и един препис на Кантакузиновата „Молитва към Богородица“ (А. И. Я ц и м и р с к и й, пос. опис, с. 54—58).

³ Донка Петканова-Тотева. Пос. съч., с. 255. Заглавието на софийския препис на Филогеевата богородична молитва, цитирано по Петканова, гласи: „Филотеа архїепископа Константина града молитва молебна къ всѣхъ свѣтѣй владичице наше богородице и приснодѣвы Марїе, заступници рода христїанского, глаголемаа на литїи съ светиими крести и молитве священникъ глаголіе сїце въ слышанїе всѣмъ.“

⁴ Пак там, с. 256—258.

⁵ Пак там, с. 256—257.

Вийон и за неговата „Балада за Богородица“¹, която също носи някои от характерните „общи моменти“ за богородичните молитви. Разбира се, баладата на известния френски поет се отличава съществено от другите подобни произведения през Средновековието. И тя, както и Кантакузиновата молитва, е рождба на забележителен поетичен талант.

Както вече беше споменато, в различните богородични молитви съществуват някои общи характерни моменти. Те се отнасят предимно за ония техни части, в които се изгражда образът на Богородица като милостива застъпница и помощница на християните. Такива пасажии има и в Кантакузиновата молитва, но те не нарушават нейната оригиналност. Сравненията между нея и „Балада за Богородица“ на Вийон показват, че и между тях съществува известна близост.¹ Но въпреки това Кантакузиновата творба запазва неповторимостта си. Съществените й особености се открояват не само от нейния оригинален композиционен строеж и поетична форма, а преди всичко от тягостната емоционална атмосфера, обвила авторовите мисли за греховността, смъртта и ада. Тя звучи като откровена изповед за греховното минало и безсмисленото настояще, като страшно видение на бъдещето, което ще отведе поета в бездънните бездни на ада, като пламенна молба за спасение на душата му. „Молитва към Богородица“ е вдъхновена и искрена поетична творба, написана от автор, притежаващ безспорен лирически талант. Убедително и вълнуващо Димитър Кантакузин съумява да изрази мислите и чувствата, характерни за по-голямата част от оцелялата интелигенция на балканските народи през втората половина на XV в. Написана по всяка вероятност в края на 60-те или в началото на 70-те години на века, след отшумяването на най-трагичните събития на Балканите, тази молитва е станала изразител на типични за онова време настроения.

Поетът, както и съвременниците му са духовно потиснати от безперспективността на своята робска участ. Изминал е повече от половин век от поробването на България; отбити са опитите на западните държави да прогонят османските завоеватели от Балканския полуостров; паднала е вече и най-здравата крепост на християнството на Балканите — Константинопол; унищожени са последните остатъци от Византийската империя; поробени са земите на Сърбия и Босна; съкрушени са и най-малките надежди за края на настъпилото робство. Продължителната и силна власт, която установява султан Мехмед II Завоевател по време на своето 30-годишно управление (1451—1481), още повече подсилва безперспективността у голяма част от християнската интелигенция. Безнадеждността ражда отчаяние и униние, предразполага към религиозномистични настроения. Търсейки причините за унижителната участ, дошла според средновековния църковен мироглед с позволение на бога, у съвременниците на Кантакузин се проявява все по-натрапничаво мисълта за греховността на балканските християнски народи. Робството и жестоките му последици се възприемат като божие наказание за извършени по-рано грехове. Мъченията и смъртта, които дебнат християните на всяка крачка, предразполагат към стремежи и размисли за лично душевно спасение, подхранват мистични настроения у страдащите. Всички тия преживявания, характерни за душевния мир на Кантакузиновите съвременници, намират своеобразен израз в някои негови произведения и преди всичко в „Молитва към Богородица“.

Създаването на тази забележителна за епохата творба от Димитър Кантакузин е в пряка връзка с неговата лична съдба. Тъкмо той, представителят на аристократичния род на Кантакузиновци, който някога е бил свободен и властен господар, сега е поставен в унижителното положение на слуга на друго-

¹ Вж. Francois Villon. Oeuvres. Editions Rencontre. Lausanne, 1968. p. 118—120.

² Луко Захариев. Пос. статия, с. 28—40.

верците, принуден е заради запазеното си привидно привилегировано положение да ласкае вожда на християнските врагове — султана.¹ Осъзнаването на този своеобразен грях увеличава неговата трагедия. Търсейки изход от безизходното си положение, поетът обръща поглед към небето и изплаква пред Богородица своята тъга и горест.

За да разберем Кантакузиновия поетичен свят, е необходимо да си припомним не само личната му съдба, но и да се съобразим със световъзприемането на средновековния човек, да вникнем в неговите чувства, мисли и преживявания, обусловени и от обществено-политическите условия на епохата. Същността на средновековното светоусещане, изградено върху християнската догматика, намира подчертан израз в религиозно-мистичния характер на това произведение. Мистичните тиради, които срещаме в него, днес са твърде далечни и чужди на нашия съвременен критерий за поезия, но това не бива да попречи на усилията ни да разберем смисъла и тенденциите им.

Кантакузиновата стихотворна „Молитва към Богородица“ съдържа 77 строфи,² в които доминира отчаянието, обвило мрачните мисли на поета. Ако внимателно се вгледаме в композиционната ѝ структура, ще разграничим две съразмерни по големина части от по 38 строфи, свързани помежду си с една умело построена строфа, която звучи като уместен финал на първата и като подходящ, едва забележим преход към втората половина на творбата. Тази композиционна структура е загатната от самия поет, а впоследствие изтъквана и от някои преписвачи още в заглавието на нейните редакции. Там е отбелязано, че тя съдържа една първа умилителна изповедна част — „Млтва съ оумиле

нїемъ“ или „Млтва сѣло умилителна . . . со изповѣданіе“. Но молитвата съдържа „и малою похвалою“. Тези две части на Кантакузиновата молитва — и умилителната изповед, и похвалата — са отправени към Богородица. Изтъкнатата особеност на структурата на Кантакузиновата молитва досега не е забелязана и съответно не е посочена от изследвачите. Повечето от тях се спират твърде бегло и общо на нейното идейно-емоционално съдържание, акцентувайки само върху най-характерното. Съществуват и някои опити тя да бъде разделена на отделни части, без да се обхване цялостната ѝ структура. В споменатото издание на Джордже Трифунович текстът на молитвата е разделен без необходимото мотивиране на 4 дяла, съдържащи съответно по 14, 11, 16 и 36 строфи.³ Трябва да признаем, чесръбският литературен историк е доловил само някои от характерните моменти в творбата, без да види двете основни части на нейната композиция.

Първата част на „Молитва към Богородица“ е наситена с характерните Кантакузинови мрачни емоционални тонове на отчаяние от миналото, апатия пред настоящето, страх и ужас от бъдещето. В нея може да се очертаят четири дяла: *откровена изповед* на многобройните някогашни грехове на поета, *мисълта за мъчителната смърт*, темата за *преходността на живота* и *страшните видения на ада*. Във втората част на творбата се открояват други два характерни момента. Освен посочената още в заглавието *малка похвала на Богородица* тук откриваме и една *лирична молба за душевно спасение*. В същност с нея започва и втората половина на стихотворението.

Двете части на Кантакузиновата творба, загатнати още в заглавието и осъществени в нейната структура, биват изтъкнати от поета и в една от по-

¹ Такива ласкателства откриваме в един пасаж в „Житие с малка похвала на Иван Рилски“, в който Кантакузин изказва похвали по адрес на султана.

² На текстуралните отклонения и различията в обема на молитвата в отделните преписи и редакции ще се спра в друго изследване.

³ Ъ. Т р и ф у н о в и њ. Димитрије Кантакузин. . . , с. 40—71.

следните ѝ строфи. Обръщайки се към Богородица с молба да приеме молитвата: му, той сам я определя като „исповѣданіе“ и „мало похвалѣнѣ“:

Сѣ те принош^ѣ исповѣданіе,
сѣ ти принош^ѣ молбныѣ глѣ,
сѣ же и мало похвалѣнѣе,
сѣ елико по силѣ радѣти моѣ.¹

Между двете части на „Молитва към Богородица“ няма съществени емоционални различия. Основното мрачно настроение от нейната първа половина преминава и във втората ѝ част, макар че тук авторът прави опит да величае Богородица с един приповдигнат, тържествен тон. Въпреки това и в тези строфи се прокрадват мисли и поетични образи, обогатени с чувства, характерни за първата част на творбата.

„Молитва към Богородица“ започва с една пространна лирична изповед. Откровеният изповеден тон прозвучава още в първите строфи заедно с основното чувство на отчаяние и униние. След обръщението към Богородица, което в същност е умело построена кратка възхвала, поетът споделя вълнението си, когато започва да реди стиховете на хартията:

ѡ коу начноу плакати се, ѡ дво,
/ѡ коу начнѣ млити се блгаа/,
ѡ кый глѣ или вѣщаніи чтаа,
ѡ какова срѣца ѡ конго езика.

Кантакузиновата изповед отеква като плач, като вопъл на отчаянието, изплакан от прекалено грешен и окаян човек. Мисълта за големите прегрешения, които му тежат, го потиска и смущава:

Всѣ скверныѣ у нечистѣ есмь ѡкаанныѣ,
всѣ смрадныѣ и въ грѣсѣхъ есмь оувѣсѣ мнѣ. . .

Осъзнал досегашния си греховен живот, поетът изповядва смирено провиненията си. Навярно тук Кантакузин има пред вид и някои конкретни свои постъпки, считани от разтревожената му съвест за прегрешения: че е приел участта си да бъде турски чиновник, че не е намерил у себе си сили да се бори с нашествениците, че е живял в противоречие с християнските канони.

За да внуши по-силно мисълта си, че извършените от него престъпления са тежки и непостими, той ги сравнява с различните прегрешения, за които разказват библейските легенди. Неговото тягостно състояние го кара да убеждава читателите и слушателите, че греховете му са много по-големи от провиненията на старозаветните грешници. Поетът счита, че е по-блуден и от блудния син, че е извършил по-големи беззакония от митаря и разбойника, заприличал е на братоубиеца Канн, на нечестивеца Исак, повторил е простъпките на содомяните и т. н. Като човек, който е принуден заради запазеното си положение на благородник да бъде слуга на завоевателя, той наистина може да се чувству-

¹ Всички цитати от „Молитва към Богородица“ са от Софийския ѝ първи препис (С I), поместен в Номоканона от 1629 г., съхраняван под № 296 (296) в Народната библиотека, София. Текстът на този препис не е публикуван досега, но е един от най-старите. Вж. Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. I, София, 1910, с. 204—205. Липсващите стихове в препис С I са добавени от преписа в Следовен псалтир от 1644 г., съхраняван в Придворната библиотека, Виена, означаван условно с В I. Вж. А. И. Яцимирски. Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек. Т. I. Петроград, 1921, с. 54—58.

ва като братоубиец. Зад библейските метафори-символи се забелязват прозрения, продиктувани от заобикалящата го действителност. С основание може да допуснем, че Кантакузин е прозрял простата логика, валидна за всички времена: оня, който е в добри отношения с убийците на своите братя — е в същност братоубиец! В няколко поредни строфи се среща с изключителната Кантакузинова изобретателност да се самобичува жестоко:

Паче блуднаго сна съблюди азъ,
паче блуднице незаконъ яви се,
паче мытара и разбойника,
паче Ананіе и Самфіре оувы мнѣ.
По Каинѣ дшѣ оубихъ яко брата внѣ,
по Исаавѣ нечистъ и невѣръжникъ,
по содомлянѣ чае угнь и жюпель.
погрѣши въсь иже дрѣвлѣ ревнѣ.
Кою злы не сътворихъ самоволнѣ.
кою грѣховъ несътвори самовластиѣ.
кою мръзскыи не съдѣа любострастнѣ.
кою стоуда не съдѣа любосластнѣ.

С умело използваните поетични метафори-символи и сравнения поетът успява да внуши мисълта не само за своите провинения, но и за греховността на съвременниците си — християни, престъпилите повелите на канона. Подобни прегрешения са извършили някога и техните деди, които поради братоубийствените вражди са допуснали османските завоеватели в земите си.¹ Димитър Кантакузин говори от свое име, но в същност изразява позициите на съвременниците си, които като него тревожно дирят причините за робската участ, определена им от небето. Твърде много стихове поетът отделя на греховността, която тегне на плещите му. Не само изрежда извършените престъпления, не само многократно се сравнява с древните грешници, а търси подходящ лиричен израз на своите чувства, като използва сполучливо повторенията и градиациите:

Въсплачу ли блудное мое житіе,
въсплачу ли зла клетва прѣстѣплєніа,
въсплачу ли хищеніа и неправды,
въсплачу оуниніа и ѿчааніа.

Поетът искрено съжالياва, че някога е давал прекомерна свобода на желанията и страстите си. Сега, когато мисълта за греха е завладяла цялото му съществуване и е осъзнал същността на християнските норми за чист и праведен живот, той оплаква престъпното си минало, пълно със суетни помисли. В тия стихове се чувства и далечното ехо на душевните терзания у средновековния човек, разпъван от противоречията между жизнелюбието на човешката природа и нормите на смирен живот, проповядван от ортодоксалните канони.

Като сърцераздирателен плач звучи финалният акорд на лиричната изповед на греховността, в умело построената емоционална строфа:

¹ „В Житие с малка похвала на Иван Рилски“ Димитър Кантакузин говори съвсем конкретно за тези дългогодишни вражди между балканските християнски народи. Вж. Йордан Ив. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. . . , с. 95—96.

Плачи, дше моа, ѿкааннаа плачи,
 / плачи, срце съ оутробою плачи, /
 плачите, очи, непрѣстанно плачите,
 плачите, вѣси оуды мои, плачите.

За да покаже убедително отчаянието си, Кантакузин сполучливо изпъл-
 зува повторението, като употребява в тази острофа 8 пъти императивната форма
 на глагола „плача“ в началото и в края на четирите стиха. Така постига и же-
 ланата експресивност на поетичната образност и художественото внушение на
 чувството.

Непосредствено след това забележително четиристишие авторът преми-
 нава към втората значителна тема, поставена в първата част на творбата му —
 темата за смъртта, която го очаква като възмездие за прегрешенията. Мисълта
 за неизбежния край на неговия блуден живот го преследва непрестанно и по-
 ражда в душата му страх и болка. Той чака с ужас немилостивия ангел да
 дойде и го отведе със себе си. Смъртоносният час е страшен, неотменим и изне-
 надващ. И този момент в стихотворната молитва представлява емоционално-
 образен отглас на събитията, чийто съвременник е поетът. В епохата на неси-
 гурност и изненадващи превратности на съдбата смъртта може да дойде най-
 неочаквано. На Димитър Кантакузин навярно са известни действията на сул-
 тан Мехмед II, който след завладяването на Константинопол дарява свобода
 и привидна независимост на редица византийски благородници, а след това —
 в различно време, по повод и без повод ги избива безмилостно и жестоко.¹
 Та нали и над близките на поета, Кантакузиновците от Ново бърдо, виси смърт-
 ната опасност, която през 1477 г. се превръща в трагедия за тях. Не е въз-
 можно тия обстоятелства да не са повлияли за съгъстяването на мрачните то-
 нове в стиховете, посветени на ненадейната мъчителна смърт. Обгърнат от
 несигурността на епохата, поетът споделя неспокойствието си. Той не знае
 дали и в момента, когато пише, огненият ангел на смъртта вече не е тръгнал
 към него, дали не се приближава към дома му, дали не се промъква с оръжие
 в ръка, за да превърне нощта му в последна „смъртнаа нощ“.

Тъжното настроение се подсилва и от осъзнатата истина за непреодоли-
 мостта на незнайния последен миг на живота. Когато този миг дойде при
 човека, той не може да получи никаква помощ от никого. Нито приятели и
 познати, нито братя, деца и роднини, нито пари и богатства могат да го спасят:

Нѣ тога помощь ѿ дръгъ и знаемъ.
 нѣ ни ѿ имѣней каа полза тога.
 нѣ ниѡ братѣ, чед же и сѣрѣчникъ.
 нѣ помагемъ ниже нѣ зымаемъ.

Поетът Димитър Кантакузин е син на своята жестока съвременност, която
 безспорно оказва влияние и на поетичните му обобщения във връзка с темата
 за смъртта, занимавала не един поет и мислител през вековете.

В първата част на „Молитва към Богородица“ срещаме и едно забележи-
 телно изображение на умиращия. Само човек, наблюдавал отблизо смъртта
 (а вероятно Кантакузин не е бил лишен от подобни преживявания), може така
 сбито и образно да нарисува предсмъртните мигове:

¹ Вж. Стивън Рънсиман. Падането на Константинопол. С., 1971, с. 158—
 161.

Тога^а очи оумилнено вбратиши,
 тога^а езыхъ вѣнезапѣ невѣщаеъ.
 тога^а пламень вѣноутрь сѣлнѣ вдрѣжить*,
 тога^а силы изнемогутъ телѣсныѣ.

Кантакузиновият поетичен образ на смъртта е силен и въздействащ. Поетът я сравнява с нощен крадец, вмъкнал се тайно при него, за да го отнесе във вечния мрак на нощта и ада. Не в един стих той подчертава, че смъртта не идва като желан край на земните мъки и терзания, като начало на вечния задгробен живот в рая, така щедро обещава от християнската религия. В „Молитва към Богородица“ тя е начало на нови адови страдания. И когато говори за нея, поетът не забравя греховността на своя достоен за оплакване живот. В същност, преди да дойде смъртта, той е бил вече мъртъв; преди да настъпи страшният съд — е бил осъден от разтревожената си съвест:

Прѣже^а смърти мрътъв вѣстинѣ гъ.
 прѣже^а соуда сѣвѣстнѣ вѣсѣжамъ.
 прѣже^а моукъ мыслѣю вѣскръжете зоубномъ.
 прѣже^а конца бесконъчнѣ моучити се вѣвѣмъ.

В тези Кантакузинови стихове е отразено нещастieto на християнската балканска интелигенция, която в началото на втората половина на XV в. не вижда никаква светла перспектива и не очаква от никъде, освен от небето спасение.

Естествено и непринудено от разсъжденията за смъртта Димитър Кантакузин преминава към темата за преходността на земния живот. Бързо и незабелязано протича съществуването на човека, залутан в суетни помисли и грижи:

Прѣходно ꙗко се житѣ и соуетно брѣме.
 прѣходещеи скоро и роугающе се! ...

Но поетът вижда не само мимолетността на човешкия живот. Той е свидетел и на преходността и непостоянството на целия свят. Петнадесетият век и особено неговата втора половина му дава обилен материал за подобни наблюдения и размисли. Пред неговите очи умират цветущи градове, падат императорски тронове, престават да съществуват малки и големи държави. Пряко волята на хората се променя светът: „прѣходить бо и вѣбразъ мира сего“. И त्या Кантакузинови мисли са продиктувани от съвременните му събития, засягащи в една или в друга степен неговите преживявания. Осъзнаването на преходността на живота, който е живял и наблюдавал, подсилва отчаянието и унинието му и ражда крайно песимистични размисли. Щом съществуването му е така обезсмислено, греховно и ненужно никому, защо е трябвало да идва на този свят? Защо не е умрял веднага след раждането си, чист от всякакви грехове?

Вѣскѣю родитисе сподобленъ бы^а азъ,
 вѣскоую^а ис чрѣва изышѣ непогибо...

На фона на печалната действителност през втората половина на петнадесетия век мисълта за безсмислието и преходността на живота в Кантакузиновата творба звучи затрогващо. Съзнанието за греховността го преследва непрестанно и натрапващо се навсякъде. Уверен, че ще получи заслужено наказание от небето, поетът не чака спокойна и кротка смърт. Той е сигурен,

че пътят му след гроба ще го отведе в ада, където ще го сполетят много по-тежки мъки от земните.

Споменатият преди това на няколко места ад тук застава в центъра на поетичните му образи. Темата за ада сега зазвучава с пълна сила. Поетът знае, че след смъртта за него има само единствен път — към вечните мъки и страдания. Едва ли в тия стихове трябва да дирим някаква преднамерена поза или литературни влияния от по-стари произведения, а чувства, родени от реални обстоятелства и преживявания. Осъзнаването на греховете го отвежда към мисълта за вечните тъмнини и мъчения в пъкълта. И за тях, както преди това за смъртта, поетът говори със страх и ужас:

Како прѣтърплю ѿкаанныи и страстныи.

како понесѣ несказанныю болѣзнь.

како оузрѣ грозна ѿна бѣсовъ лица.

како мытарства прѣидѣ въздоушнаа.

Примирен с онова, което го очаква след смъртта, Кантакузин не упреква никого освен себе си: „Иже себѣ самъ злѣбѣ прооуготова^x“. Той страда искрено, че сам е станал причина да се отдалечи от християнския бог, че собствените му беззакония ще го лишат от вечните блаженства на рая. Увереността му, че ще бъде „оулишенъ блгъ ранскы^x и црѣвѣа коупно“, го кара да си спомни описания от пророк Даниил страшен съд, когато ще се потвърдят земните му грехове. Тъкмо с тази строфа, посветена на страшния съд, молитвата се разделя на две съразмерни части. С нея завършва и поетовата изповед „съ оумилненіем“.

Както вече посочих, втората част на Кантакузиновата молитва съдържа два основни моменти: молба за душевно спасение и малка похвала към Богородица. Още в първата строфа на тази част поетът се обръща към ония, които са около него — „богаты^x и оубогы^x“, и ги моли да пролеят сълзи за опрощаване на безбройните му прегрешения. И те според думите му като него тънат в грехове: „въ грѣсѣхъ побнѣ мнѣ“. Същата молба той отправя и към своите „сърѣцства и друозы“, чакащи страшния съд:

О мнѣ слъзы, любимици, источите,

о мнѣ млы православныи ниспослите.

о мнѣ, сърѣцства и друозы, о мнѣ млю,

о мнѣ вси иже съ страшныи чаюше.

Вгледаме ли се внимателно в тази строфа, забелязваме, че след обръщението „любимици“ в първия стих и преди „сърѣцства и друозы“ в третия поетът отправя и едно друго обръщение — „православныи“. Явно е, че Кантакузин се обръща към ония свои роднини и приятели, които са запазили православната си вяра. А известно е, че някои от останалите живи византийски благородници след падането на Константинопол и ликвидирането на Пелопонеското деспотство и Трапезундската империя изменят на източното православие — потурват се или забягват на Запад, където приемат католицизма.¹ Припомням това, за да подчертая още веднъж, че и тук споделените мисли и чувства имат реални предпоставки.

¹ Вж. Стивън Ръ-симан, Падането на Константинопол. С., 1971, с. 154—167.

И за Димитър Кантакузин, както и за авторите на другите богородични молитви Богородица е „оупованію и надежѣ“, „прибѣжище и покров“. В духа на утвърдената догматика поетът подчертава нейната милостивост и счита, че тя може да помогне на всеки християнин, изпаднал в беда. Затова той така страстно и убедително зове слушателите и читателите си да ѝ се молят колено-преклонно и горещо:

Къ двѣ и припадите мѣще се,
къ влчци нашеи пролѣите млтвы...

Характерна особеност на стиховете, изпълнени с молба към Богородица, е присъствието в тях на чувството за греховност и страхът от бъдещите наказания. Поетът не се моли за спасение от смъртта изобщо, а иска само да избегне мъчителната смърт, да предотврати срещата с бесовете и мъките в ада:

Избави ноужѣ и съмръти ме, дво,
избави сквърнынѣ лицѣ и грозны бѣсовѣ вида,
избави въсакого моученіа ме,
избави ме ѿгнѣа, тартара и ада.

В центъра на Кантакузиновата молба за разлика от молбите в другите богородични молитви, в това число и в молитвата на цариградския патриарх Филотей, стои преди всичко силното желание за душевно спасение, за спасение от задгробните адови мъки. При съпоставката на Филотеевата и Кантакузиновата молитва Донка Петканова-Тотева изтъква, че: „... най-важното различие между Филотей и Кантакузин е отношението им към живота. Димитър Кантакузин изобщо не мисли за земно благоденствие, нищо не очаква от живота, за него той е затворена тъмна страница. Затова поетът плаче и моли за спасение от ада. Богородица е неговата единствена надежда и пощада. За Филотей и християните, от чието име говори, Богородица е също „надежда“, но надежда за живот, помощница за благоприятния изход на политическите събития. Филотей моли Богородица да се вмеси в земните дела и да бъде „скоропомощница“ на живите люде. Не за отвъдното, а за настоящето мисли авторът и за съдбата на земните хора.“¹ В основни линии изводът на Петканова-Тотева е верен, макар че тя прекалено силно подчертава Кантакузиновата незаинтересованост от по-нататъшния си земен живот. Някои пасажки от неговата молитва говорят за по-друг нюанс в отношението му към живота. Кантакузиното отчаяние от земното съществуване е наистина голямо. Но в молитвата се забелязва, макар и малка надежда за промяна на живота, свързана с името на Богородица. Не случайно той заявява, че за нея няма невъзможни неща: „Ничто же бо ей не невъзможно“. И макар че в сърцевината на молбата му наистина лежи желанието за спасение от задгробните мъки, той не забравя, че е още жив. В неговата творба откриваме няколко строфи, с които недвусмислено зове Богородица да насочи живота му към доброто, за да станат земните му дни непосрамени и радостни:

Жизнь мою произведи къ блгомъ,
жизнь непосрамленъ соугбѣ ми дажѣ,
жизнь въ радѣтъ надѣющимъ се,
жизнью приведи къ вѣчнѣи жизни.

¹ Донка Петканова-Тотева. Пос. съч., с. 257.

Тия, а и някои други стихове съдържат Кантакузиновата молба за земно добруване, макар тя да е плаха и обагрена със специфичната за стихотворението емоционалност. И тогава, когато проси земна радост и избавление от ежедневни злини и неприятности, поетът не забравя християнските си позиции, според които за човека има нещо по-важно — вечния живот в рая. Тъкмо в това донякъде противоречиво отношение към догробния и задгробния живот нюансира особеностите на неговата молба към Богородица.

Въпреки че е уплашен от миналото и настоящето, че е отчаян от бъдещето, поетът я призовава да не го забравя не само по време на страшния съд, но и докато е още жив. Тук, на земята, тя трябва да успокои отчаяния му ум, да замени скръбта му с веселие, да укрепи надеждите му:

Учаанаго ми оума гъзвигни,
 учаавшии се скръбю възвесели,
 учаавшим се неучаанѣ едина.
 учанмы чръсъ надеже изми.

Тази молба, в която се преплитат мислите за земното и извънземното, е изказана плахо и със страх, че Богородица може да се погнуса от него:

Да не ѿрынеши мене, влѣще,
 да не възгнѣшаеш(е) мене гноуснаго...

Отчаянието и мисълта за греховния живот, въпреки че не са изразени пряко, и тук се чувствуват осезателно.

И другият основен момент във втората част на молитвата — поетичната възхвала на Богородица — е обагрен с характерната Кантакузинова емоционалност, макар че по смисъл той напомня подобни моменти в други молитви. Поетът не се задоволява само да величае Богородица като надежда на всички грешници, като утешение на скърбящите и пристанище на корабкрушенците и т. н., както обикновено постъпват другите автори. Широко ерудиран в областта на християнската книжнина, познаващ поетичната символика на древните християнски писатели, той изгражда от известни, дори банализирани сравнения и метафори-символи запомнящи се поетични образи. Със завидно умение ги вплита в архитектурониката на типичните за стихотворението строфи, чиито стихове започват с едни и същи думи или техни производни. Ето едно такова характерно четиристишие:

Та лѣствица юже ѿаковъ видѣ,
 та по нѣи же бѣ на землю съидѣ,
 та коупина въ Синаи неопалима,
 та бѣ прикѣтѣ огнѣ бжтва въ чръвѣ.

В Кантакузиновата поетична възхвала на Богородица срещаме на много места популярни поетични символи, заети от Стария и Новия завет. Известно е, например, че един от прабразите на Богородица, използван и от Кантакузин в току-що цитираното четиристишие, „та коупина въ Синаи неопалима“ се среща и в Писанието (II кн. Мойсеева, III гл.). В своята „Поэтика древнерусской литературы“ акад. Д. С. Лихачов, припомняйки в раздела „Метафоры-символы“, че в старите литератури за изграждане образа на Богородица са използвани твърде много символи, пише: „Так, просбразами бого-

матери в Ветхом завете были неопалимая купина, жезл Гедеонов, Сусанна, Иудифь и т. д.¹

Умело използваната образност от Писанието, включена в Кантакузиновата молитва, някога е действувала значително по-силно на читателите, отколкото днес. Безспорно някогашното християнско светоусещане е влияло значително не само на художествения критерий при създаването, но и на критерия при възприемането произведението на изкуството. И ако днес искаме да разберем и почувствуваме художествената същност на тези произведения, трябва да се съобразяваме със споменатите критерии.

В подходяща форма и с вдъхновение поетът сипе похвали за Богородица, като припомня, че за нея някога „пророци прорекосе“, „аплы наоучише“ „Иерарси исповѣдаше ясно“, „мници венчаше“. Той не забравя и различните старозаветни легенди за нейните заслуги към хората и в духа на християнската символика пише за тях:

Она ѿдшевѣнныи бжѣи прѣстоль,
она бѣ невѣмѣстимаго вѣмѣсти,
она Адама избави ѿ, прѣслоушана,
она Евѣ8 свободы дрѣвнѣе клетвы.²

Спецификата на Кантакузиновата възхвала на Богородица се откроява от другите подобни възхвали и със строго издържаната поетична форма, и с емоционалното си звучене. Типичният (за подобни похвали приповдигнат тържествен тон тук почти липсва. Само на определени места той се прокрадва поради панегиричния характер на отделните поетични детайли, но бива заглушен от ехото на звучащите в първата част на стихотворението чувства на отчаяние и потиснатост. Дори когато Кантакузин плете възхвали за Богородица, мисълта за греховността не го напуска. И отново се появява познатият зов за душевно спасение:

сама своум8 сноу за меѣмили се,
сама ме вѣчнѣи избави моукѣ гврѣкы.³

Двете финални строфи на молитвата съдържат последните акорди и на молбата за спасение, и на възхвалата към Богородица. Четирикратните повторения на императивните глаголни форми „дароуй“ и „радоуй“ придава убедително, макар и в познат маниер, характерното Кантакузиново настроение.

Монологичната форма на Кантакузиновата творба е осъществена чрез пространно лирично обръщение към Богородица. Стиховете, с които поетът се обръща към окаяната си душа и зове сърцето, очите и всичките си органи да оплакват греховете му, строфите, с които той призовава роднини и познати, бедни и богати да се молят за неговото спасение, не нарушават стройността на монолога. Явно е, че молитвата е била предназначена предимно за самостоятелно четене, но и за слушане в черква, за което свидетелствува началото на втората ѝ част (строфи 40, 41, 42), наподобяващо пряко обръщение към слушателите. Изповедният лиричен характер на творбата обаче предполага преди всичко самовгълбен прочит и самостоятелно възприемане.

Поетичното дарование на Димитър Кантакузин проличава особено ярко и в „Служба на Иван Рилски“, в която е включен и един канон с песни, посветени на патрона на Рилския манастир. Тази служба стана известна на учения

¹ Д. С. Л и х а ч е в. Поэтика древнерусской литературы. . . , с. 176.

свят още през 40-те години на миналия век, когато Неофит Рилски я публикува в Белград заедно с други произведения за популярния български светец в известната си книга „Службы съ житіемъ преподобноаго и бгноснаго оца нашегo Іwанна Рылскаго, чдотворца“.¹ Досега службата не е била предмет на специално проучване, а е само споменавана или накратко охарактеризирана редом с другите произведения на поета.

Кога Димитър Кантакузин е написал „Служба на Иван Рилски?“

В текста на тази творба се намират няколко пасажа, които категорично свидетелствуват, че тя е създадена и предназначена за тържественото посрещане на мощите на Иван Рилски при тяхното пренасяне от Търново в Рила. А посрещането, както е известно, става на 1 юли 1469 г., когато вероятно е изпълнена и Кантакузиновата служба. На твърде много места в нея се споменава за това посрещане. Денят, когато става събитието, е истински празник за всички които са дошли да изкажат почитта си към Иван Рилски: „Чдодѣйственныхъ твоихъ мошей возвращеніе, свѣтлw празднующе днесъ. . .“²

Особено убедително посочва времето на произнасянето на службата едно обръщение към светеца, в което авторът подчертава, че Рилската обител днес посреща връщания се тук неин основател: „Твоа обитель. еаже ты первый вснователь былъ еси, оче, видѣвши тa днесъ, iакw жива къ ней возвращающася возрадовася неизреченно: и съ любовію пріа тa многою. . .“³

Могат да се посочат и други подобни фрази, в които поетът изтъква, че днес в Рилския манастир са дошли множество християни, за да участвуват в тържеството: „Множество хртоименитыхъ днесъ срищется, къ срѣтенію твоихъ чдесныхъ и многоцѣлебныхъ мошей, Іwанне препне.“⁴

Всички тези пасажи, както и цялостното звучене на службата доказват, че тя е написана по конкретен повод и е изпълнена в деня на тържественото посрещане на мощите на светеца в Рила. Безспорно впоследствие тя е изпълнявана ежегодно, на всеки 1 юли, при празнуване на това не само културно-религиозно, но и патриотично по своя характер събитие — значително и важно както за рилските монаси, така и за българското население от Западна България.

Структурата на „Служба на Иван Рилски“ показва, че нейният автор познава добре особеностите на този жанр и ги следва умело. И макар че образната му мисъл е ограничена в рамките на едни отдавна установени жанрови изисквания, тя се изявява свежо и действено.

Специален интерес заслужава и поместеният в службата канон на Иван Рилски, в който намира великолепно изява поетичното дарование на Кантакузин. Със завидно майсторство тук е изграден, както и при други подобни оригинални творби, акростих, съдържащ имената на възпявания герой и на поета. Началните букви на тропарите от песните на канона образуват крае-границето: „Похвалъ ти, оче Іwанне, плетъ Димитрій.“⁵

В емоционално отношение Кантакузиновата „Служба на Иван Рилски“ се отличава значително от „Молитва към Богородица“. Предназначението на

¹ Неофит илски. Слѣзбы съ житіемъ преподобнаго и бгноснаго оца нашегo Іwанна Рылскаго, чдотворца. Белград, 1836 г., л. 31—44.

² Цит. съч., л. 405. Всички останали примери от службата ще бъдат цитирани по това издание, макар че езикът е в рускославянска редакция

³ Пак там, л. 386.

⁴ Там, л. 40.

⁵ Там, л. 37.

една такава служба изисква тържествен и приповдигнат тон, какъвто естествено не ѝ липсва. Тя е наситена с ярко изразен топъл лиризмъ, в който възторгът, радостта и надеждата доминират над прокрадващото се на места униние. Най-експресивно тези чувства прозвучават в отделните песни на споменатия канон. Още в първия тропар на песен първа поетът се моли в духа на старите поетични традиции за вдъхновено слово, за да може да възпее достойно възвръщането на героя си в Рилската обител. Тържественият тон в предишните части на службата тук прозвучава още по-внушително: „Плести пѣнѣ сѣе малое, мошей возвращенію твоег^w Хрѣте оугодника, во ѿверзеніѣ оустъ слово ми дарѣи, по достоинствѣ сего воспѣти человѣколюбче.“²

Подобна поетична тирада поетът отправя и към героя си, като го моли да го дари с разум и умение, за да изпълте сполучливо своите песни.

Както и в стихотворната си молитва, и тук Кантакузин се стреми към точна, образна и емоционално обогарена фраза. С едно изречение само той успява да изрази християнския си възторг пред най-значителните заслуги на рилския светец, насочвайки непринудено вниманието на слушателите към тях: „Хвалю твое въ пѣстыни пребываніе, оублажаю и ꙗже въ ней подвиги, прославляю агглоподобное воздержаніе, почитаю памѣть, пою и чѣтныхъ твоихъ мошей возвращеніе.“¹

Умението, с което е построен този тропар, проличава дори и в добре подбраните и своеобразно градиращи глаголи (хвалю, оублажаю, прославляю, почитаю, пою). Наличието на подчертано съзвучие между тях и между някон думи, като пребываніе, воздержаніе, возвращеніе, върху които поетът явно акцентува, издава и усилията му да постигне едно вътрешно римуване.

И в службата, както и в останалите свои произведения поетът Кантакузин се стреми към ярък поетичен израз на мислите и чувствата, макар че и тук той използва срещана в християнската литература образност. И в тази творба познатите от по-стари книги образи или техни детайли са подчинени умело на неговия поетичен замисъл. Срещаната още в Библията, в съня на Яков стълба, стигаща до небето: (I книга Мойсеева, XXVIII, 12), употребена веднъж от Кантакузин в молитвата му като сравнение с Богородица (Та лѣствица юже ꙗков видѣ, та по нѣи же бѣ на землю сънидѣ...), откриваме и в „Служба на Иван Рилски“. Но тук стълбата е свързана с добродетелите на светеца, проявени в Рилската пустиня, където той е успял да победи бесовете и да тръгне към небесата: „Лѣнїѣ бѣсѣвскаѣ, и многѣ тѣхъ въ пѣстыни нападенїѣ, нивочтоже вмѣнивѣ блженне, добродѣтелми на нбѣсѣ ꙗкоже лѣствицею, къ желаеомѣ Хрѣтѣ влѣщѣ своемѣ възшелъ еси.“³

Кантакузиновият усет към образна реч изгражда интересни поетични картини, в които образът на светеца заема подходящо място. Земният живот със своите суетни вълнения, страсти и борби е сравняван с развълнувано море от различни византийски духовни поети.⁴ Кантакузин също обръща поглед към подобни поетични детайли (море, кораб, кормило, пристанище), но ги подчинява на своя стремеж да възхвали героя си, който успява да преплува развълнуваното яростно море на суетния живот със своя кораб, управляван от вярата и надеждата, и да стигне до пристанището на спасението: „Море слѣ волнѣю-

¹ Неофит Рилски. Пос. съч., л. 37.

² Там, л. 37.

³ Там, л. 376.

⁴ Вж. Ъ. Т р и ф у н о в и ъ. Димитрије Кантакузин. . . , с. 164.

щееса светнаго житїа, добрѣ преплылъ еси кораблемъ воздержанїа, въкор-
мляемъ вѣрою и надеждою, надриломъ же носимъ любве хрѣтовы, въ приста-
нище спасенїа достиглъ еси. . .¹

Тържественният и приповдигнат емоционален тон, характерен за цялата служба, най-ярко прозвучава в хвалителните стихирѣ. В тях, като се съобра-
зява с традицията, Кантакузин проявява и своята ерудиция в християнската
литература и поетичното си дарование. Първите две хвалителни стихирѣ въз-
хваляват в духа на християнската догматика с познати и непознати епитети,
метафори и сравнения добродетелите на Иван Рилски. Но Кантакузин не за-
бравя и чудодейната сила на мощите на светеца и им посвещава две стихирѣ
(трета и четвърта). Чрез умело изплетените възхвали той спомага за раздухва-
нето на култа към тях.

В твърде емоционалната „слава“ на хвалителните стихирѣ поетът отново
припомня, че сегашното празненство е посветено на възвръщането на мощите
на светеца в Рила. Тук той се обръща към ония, които с присъствието си са
почели това събитие — българските родове, православното множество, мона-
сите, и ги зове да прославят Иван Рилски: „Стецѣте сѧ болгарстїи тщателнѣ
родове, соберетесѧ православныхъ мноѡжества, пристѣпите иноковѣ сослѡвїа
радостнѣ прославимъ. . .“²

Краят на „славата“ звучи в познат от други произведения на поета Канта-
кузинов дух, свързан пряко с вълненията на съвременниците му. Той зове
присъстващите да се молят на бога да дари църквата си с изправление (за
нуждата от него Кантакузин говори и в Посланието си до Исай); да прости
изкупените с кръв прегрешения на православните християни (за тях е загат-
нато в почти всички Кантакузинови произведения): „ . . . църкви своей испра-
вленїе дарѡй, юже чтноу искъпиль еси кровїю, и православнымъ подаждь
согрешенїй прощенїй, и велїю милость.“³

Като осъществява основната тема на „Служба на Иван Рилски“ да възве-
личае и възхваля най-популярния български светец, да раздуха култа около
неговите мощи, изтъквайки чудодейната им сила, за която така вдъхновено
говори и Евтимий Търновски, Димитър Кантакузин не забравя и печалното
състояние на балканските християнски народи, дошло като възмездие за
предишните тежки грехове. Този проблем обаче поради своя характер, както
и поради приложния жанров смисъл на службата тук стои по-настрана от вни-
манието на поета.

Не е възможно да се изяснят художествено-поетическите постижения на
Димитър Кантакузин в „Молитва към Богородица“ и в „Служба на Иван
Рилски“, без да се докосне и проблемът за езика, на който са написани те.
Според едни учени, работили в миналото, някои от Кантакузиновите произве-
дения са написани първоначално на гръцки език, а наскоро след създаването им
или по-късно биват преведени на славянски език, за да се четат и преписват от
българи и сърби, а след това и от руси. Според други специалисти писателят
е творил направо на славянски език. Изследванията от най-ново време под-
крепят аргументирано второто мнение.

В подкрепа на становището, че Димитър Кантакузин е написал стихо-
творението си на славянски език, мога да добавя и един нов, непосочван от
никой изследвач аргумент, до който се добрах след известни текстологични

¹ Неофит Рилски. Пос. съч., л. 416.

² Там, л. 436.

³ Там, л. 44.

проучвания върху преписите на молитвата. С него се опровергава необоснованото мнение, че Арсений Сатановски е превел през XVII в. „Молитва към Богородица“, преди да я включи в своя „Анфологонъ“. Сравнението, което направих между печатания от Сатановски през 1660 г. текст на Кантакузиновата молитва и съществуващите по-ранни преписи, показва, че между тях не съществува такава разлика, която да потвърждава писаното в „Словарь историческій“. Прибавен към другите вече известни доводи, този аргумент хвърля допълнителна светлина върху мнението, че Димитър Кантакузин е написал своите стихотворни творби не на гръцки, а на славянски език.

Талантът на поета Димитър Кантакузин издържа тежестта на вековете. Преписите и редакциите на неговите съчинения и най-вече многобройността им при „Молитва към Богородица“ показват положителното отношение на средновековните книжовници към тях. Поетическите ценности на творбите му не загубват своето значение и в по-късни епохи, различаващи се коренно от времето на тяхното сътворяване — втората половина на XV в. И макар да отчитаме, че днес идейно-емоционалното звучене на Кантакузиновото поетично наследство се е отдалечило съществено от нашето съвременно световъзприемане, то не бива да пренебрегваме и подценяваме неговата същност. Необходимо е трезво и обективно да го изясняваме, което ще спомогне за по-яркото очертаване натюрела на средновековния поет Димитър Кантакузин, чието видно място сред творците на южнославянските литератури е безспорно.